

Anna Mazurkiewicz (ur.), *East Central European Migrations During the Cold War: A Handbook*

Berlin in Boston, De Gruyter Oldenbourg, 2019, 430 str.

Vzhodna in Jugovzhodna Evropa sta regiji, od koder so se ljudje množično izseljevali tako v dobi velikih migracij kot po drugi svetovni vojni. Prav s tem obdobjem, ki ga je bolj kot kaj drugega označevala napetost med vzhodnim in zahodnim blokom, se ukvarja knjiga, ki opisuje selitvena gibanja praktično vseh držav tedanjega vzhodnega bloka. Anna Mazurkiewicz, profesorica na univerzi v Gdansk in urednica knjige, je večji del svoje kariere posvetila raziskovanju izseljevanja iz Ljudske republike Poljske oz., natančneje, dejavnostim poljskih 'izgnancev' (*exiles*), ki so vztrajno nasprotovali sovjetskemu režimu v »domovini«, v ZDA. V uvodu urednica predstavi zagate, s katerimi se srečuje raziskovanje, ko poskuša tako raznoliko regijo postaviti na skupni imenovalc »Vzhodne Evrope«. Pritisk sovjetskega komunističnega sistema je sicer bremenil vse države (z izjemami, kakršna je bila Jugoslavija po razkolu s Stalinom), vendar avtorica opozarja, da omejevanje na blokovski označevalec in državno prisilo migrantom odvzema zmožnost samodejavnosti, ki je pomembno zaznamovala celotno njihovo delovanje v izseljenstvu. Raje kot z Vzhodno so se izseljenci identificirali s Srednjo Evropo, ki naj bi pripadala zahodnemu svetu, a je zaradi krivične razmejitev pristala v objemu Sovjetske zveze.

Misel o »tragediji Srednje Evrope«, ki jo je ubesedil češki pisatelj Milan Kundera, sicer tudi sam izgnanec po dogodkih leta '68 v Pragi, je bila, kot knjiga nazorno prikazuje, skupna mnogim izseljencem-izgnancem iz tega dela kontinenta, zato je v naslovu referenca na migracije iz Srednje in Vzhodne Evrope. Zgodovina teh izgnancev dodatno dokazuje, da je mogoče, kot je dejal italijansko-ameriški zgodovinar Enzo Traverso, zgodovino 20. stoletja razumeti s perspektive eksila.

Kljub skupnim značilnostim migracijskih gibanj iz Vzhodne Evrope – kot so vsiljeni nadzorstveni mehanizmi in omejitve avtokratskih oblasti, prisilne selitve pripadnikov nacionalnih manjšin in transferji judovskega prebivalstva, protirežimski aktivizem izseljencev in vloga tajnih služb držav izvora pri njegovem prestrezanju oz. vloga držav sprejemnic pri podpiranju in oblikovanju angažmaja – so se avtorice in avtorji odločili, da ne bodo pripravili besedila, ki bi po posameznih sklopih analiziralo določene (skupne) poteze v celotni regiji, temveč so svoja dognanja predstavili v poglavjih, ki se osredotočajo na posamezne države. Prednost tega pristopa je nazoren pregled selitev iz vsake posamezne države (kljub omembi notranjih selitev je fokus na izseljevanju) in dejavnosti izseljencev, slabost pa, da omejuje povezovanje pojavov v problemske celote. Glede na podobnost gibanj v regiji in njihovo podvrženost podobnim politikam bi bilo dobrodošlo več prostora nameniti analizi problemov na regionalni ravni.

Prav tako ne bi bilo odveč, če bi bilo delovanje emigrantov, ki naj bi bilo srž zanimanja avtorjev prispevkov, umeščeno v transnacionalni okvir. Ker so mnoge skupnosti delovale v okviru ameriškega Odbora za svobodno Evropo (Free Europe Committee), ki ga je CIA organizirala za boj proti komunizmu, pozneje pa tudi kot članice

Assembly of Captive European Nations (združenja, ki je skupnosti iz t. i. vzhodnega bloka povezovalo v boju proti komunizmu), bi bila analiza povezav med njimi vsekakor na mestu. To seveda ne pomeni, da pregledi posameznih prispevkov niso temeljiti, pa vendar pregled po posameznih državah pušča vtis, da so gibanja delovala kot nacionalno sklenjene celote, usmerjene k zrušitvi komunizma. Ponekod pogrešamo kontekst dogajanja v okolju priselitve, saj kljub prikazanim težnjam ameriške politike oz. politike zahodnih sil po vključitvi gibanj izseljencev v protikomunistična prizadevanja teh držav, razmere delovanja ostajajo nejasne. Knjiga sicer opozarja, da so gibanja izseljencev iz vzhodnega bloka v ZDA padla na plodna tla zaradi geopolitičnih interesov Amerike. A vendar protikomunistična gonja, ki je v petdesetih letih prevevala ameriško družbo in je bila sovražna do republikanskih prizadevanj starih izseljenskih združenj (vsaj za jugoslovanski primer je to veljalo), protikomunistom pa na stežaj odpirala vrata, ni nikjer natančneje predstavljena.

Predstavitev vsake države začena opis migracijskih gibanj pred drugo svetovno vojno, nadaljuje prikaz povojnega dogajanja, v nadaljevanju pa so predstavljene posebnosti posameznih držav, ki so med hladno vojno zaznamovale njihovo politiko. Ključni del besedila je pri vsaki državi namenjen prikazu protikomunističnega angažmaja izseljencev, predstavitev pa konča opis dogajanja po zlomu blokovskega sistema. Države so razvrščene po abecednem vrstnem redu, tako da uvodnemu poglavju sledi prikaz dogajanja v Albaniji.

Znano je, da je Albanija po koncu sedemdesetih let, ko je zaključila partnerstvo s Kitajsko, njeni zavezništvi s Sovjetsko zvezo in z Jugoslavijo pa sta bili že pozabljeni, korakala po lastni, samosvoji socialistični poti. Manj znano je, da je pri tem prepovedovala ne le zapuščanje državnega ozemlja in vstopanje v državo, ampak celo izseljevanje z vasi v mesta. Po orkestrirani industrializaciji, ki se je končala leta 1965, so podeželani ostali praktično priklenjeni na vasi. Nasprotniki komunističnega režima so se po vojni umaknili v tujino, a kljub podpori ZDA pri njihovem angažmaju nikoli niso oblikovali enotne fronte boja proti Hoxhevemu režimu. Med njimi so bili tudi taki, kot denimo v ZDA izobraženi pravoslavni duhovnik in politik Fan Noli, ki so si prizadevali, da bi ZDA priznale Hoxhev režim.

Knjiga baltske države, Estonijo, Latvijo in Litvo, ki so med drugo svetovno vojno in po njej v mnogočem delile skupno usodo, obravnava skupaj. Po drugi svetovni vojni se je večina beguncev iz teh držav znašla v begunskih centrih v Nemčiji. Veliko Baltov je prišlo tudi na Švedsko, kjer pa niso bili prav ugodno sprejeti; Švedska je namreč priznavala sovjetsko okupacijo baltskih držav. Mnogi so zato Švedsko zapustili in odpotovali v ZDA, kjer so lahko računali na pomoč že etabliranih izseljenskih skupnosti. Po ustalitvi so se Balti tudi politično angažirali, vendar je otoplitev odnosov s Sovjetsko zvezo povzročila marsikatero preglavico transnacionalnemu aktivizmu, ki se je moral soočiti tudi z generacijskim prepadom. Po dopustitvi turističnih obiskov so se potomci izseljencev začeli obračati proti svojim staršem. Očitali so jim hinavščino, po eni strani so namreč nasprotovali stikom s Sovjetsko zvezo, po drugi pa privolili v sodelovanje z nacisti.

Tako kot za druge države vzhodnega bloka sta bila tudi za Bolgarijo neposredno po vojni značilna zaprtje meja in oblikovanje etnično homogene države. Vlada je predvidela tudi določene posebnosti, denimo oblikovanje posebne makedonske entitete. V prispevku pogrešamo predstavitev kompleksnosti makedonskega vprašanja, makedonsko identiteto avtorica reducira na rezultat Titovih in Stalinovih prizadevanj. Bolgarska diaspora, ki je nastala po drugi svetovni vojni v Zahodni Evropi in ZDA, je bila sestavljena iz predvojnih političnih sil, ki so bodisi nasprotovale predvojnemu političnemu sistemu ali pa so bile z njim povezane. Diaspora nikoli ni oblikovala enotne fronte tudi zato, ker je njen aktivizem preprečevala bolgarska tajna služba s svojim lovskami v tujini.

Med vzpostavitev komunističnega sistema na Češkoslovaškem in njegovim padcem je državo v treh valovih zapustilo dobrega pol milijona ljudi. V prvi skupini so bili tisti, ki so zbežali po namestitvi Gottwaldovega komunističnega režima leta 1948, v drugi tisti, ki so pobegnili med »praško pomladjo« leta 1968, v tretji pa tisti, ki so na tuje odšli med »normalizacijo« v sedemdesetih letih. Češkoslovaško emigracijo je dodatno zapletlo samosvoje gibanje slovaških izseljencev. Posledica delitev je bila tudi ta, da se je Svet za svobodno Češkoslovaško, ki je leta 1949 nastal v Washingtonu, soočal s težavami pri oblikovanju enotne vizije in zato tvegala odtegnitev pomoči Odbora za svobodno Evropo. Po demokratizaciji se je veliko izseljencev vrnilo v domovino, nekateri od njih so delovali kot svetovalci in ministri Havlove vlade.

Knjiga posveča pozornost tudi razdeljeni Nemčiji in se osredotoča na izseljevanje iz Nemške demokratične republike (NDR) v Zvezno republiko Nemčijo (ZRN). Besedilo opozarja na politike obeh držav, ki so vplivale na čezmejne tokove prebivalstva. Na začetku petdesetih let je gibanje proti Zahodu omejevala restriktivna politika ZRN, ki je za ubežnike iz sovjetske cone (*Sowjetzonenflüchtlinge*) zahtevala dokazilo bivanja v begunskem taborišču in potrdilo o preganjanju. Meja je kmalu postala močno zastražena, kar je dodatno oviralo izseljevanje, premike proti ZRN pa je oteževala še zakonodaja, ki je postavljala vse strožje zahteve za pridobitev vizuma. Po madžarski vstaji (1956) se je gibanje proti Zahodu še zmanjšalo, s postavitvijo berlinskega zidu (1961) pa skoraj ustavilo. Po padcu zidu in množični selitvi Vzhodnih Nemcev v ZRN pa na priseljence iz NDR niso več gledali kot na »vzhodne brate«, temveč so v očeh javnosti postali parazit, ki bremeni ZRN.

Madžarsko emigracijo so v glavnem sestavljali pripadniki treh selitvenih valov: tisti, ki so odšli ob koncu vojne, tisti, ki so po vojni dobili status razseljenih oseb in so se iz begunskih taborišč izselili leta 1947, in oni, ki so odšli v tujino po madžarski vstaji leta 1956. Medtem ko so bili v prvi skupini predstavniki marionetnega režima (šlo je torej za nacionalistično emigracijo), so zastopniki druge veljali za demokratično emigracijo, tretji skupini pa so v glavnem pripadali mladi in svobodomiselnih samskih moški, ki so v mednarodni javnosti postali znani kot »borci za svobodo«. Kljub temu da so pripadniki vseh treh skupin zatočišče v glavnem našli v ZDA (tretja skupina je bila močno zastopana tudi v Zahodni Evropi), so zaradi razlik le težko našli skupni jezik.

Na Poljskem je politika zaprtih meja vztrajala do madžarske vstaje, nato so se omejitveni ukrepi začeli sproščati in država je dovoljevala posamezne »turične obiske«, za katere so prosilci morali premagati zapletene birokratske postopke. Mnogi se s teh obiskov niso več vrnil. Posebej je to postalo očitno v osemdesetih letih, ko se je poljska družba mobilizirala okrog sindikata Solidarnost in je država spoznala, da stremjenja k demokratizaciji ni mogoče zatrei z zatekanjem k vojaškemu režimu. Poljska emigracija se je od drugih v vzhodnem bloku razlikovala po tem, da so se oporečniki lahko obračali na vlado v izgnanstvu, ki je delovala v Londonu. Kljub temu pa množična poljska emigracija, ki je svojo novo domovino našla v Veliki Britaniji, predvsem pa v ZDA, v odnosu do domačega komunističnega režima ni bila enotna.

Romunija je znotraj vzhodnega bloka veljala za posebnost, saj je romunska komunistična partija leta 1964 razglasila deklaracijo o neodvisnosti, s katero je zaznamovala oblikovanje svojstvenega nacionalnega komunizma. Tedaj je država tudi povsem zaustavila izseljevanje. Center političnih aktivnosti romunske emigracije je bil v Parizu, njegove dejavnosti so bile osredotočene na opozarjanje o kršitvah človekovih pravic, tako da so zaživele po sprejemu helsinške listine leta 1975. Po padcu komunizma so se ljudje iz Romunije množično izseljevali, k čemur sta pripomogla zlasti težavna tranzicija in razkorak države z zahodnim svetom.

Ukrajinsko emigracijo so med hladno vojno zaznamovale dejavnosti razseljenih oseb. Okrog četrta milijona Ukrajincev se je iz begunskih taborišč v Avstriji, Zahodni Nemčiji in Italiji s pomočjo mednarodnih organizacij izselilo v Severno in Južno Ameriko ter Zahodno Evropo. Ukrajinska emigracija, ki ni imela prave »domovine« (Ukrajina je bila del Sovjetske zveze), se je tako kot druge izseljenske skupnosti delila na nacionalno usmerjene, ki so v glavnem izviral iz vrst razseljenih oseb, in »zmerneže«, večinoma rojene v ZDA. Poskusi k zblizanju so obrodili sadove in v šestdesetih letih so izseljenci v ZDA oblikovali Svetovni kongres svobodnih Ukrajincev, ki je med drugim zahteval osvoboditev izpod Sovjetske zveze.

Sovjetska zveza je tudi po otoplitvi odnosov med blokoma emigracijo dovoljevala le v primeru, da so se prosilci želeli vrniti v svojo »etnično domovino«. To je postalo še zlasti aktualno med šestdnevno arabsko-izraelsko vojno leta 1967, ko so sovjetski Judje začutili povezanost z Izraelom in začeli svetovno javnost opozarjati na antisemitizem v Sovjetski zvezi. Med emigranti so se znašli tudi oporečniki, ki so se selili na kapitalistični Zahod; po njihovem mnenju so bile ZDA preveč mile v obračunavanju s komunizmom in so zahtevali ostrejšo politiko. Njihove dejavnosti so prispevale k mehčanju in končni dezintegraciji komunizma, čeprav je bil propad režima v glavnem posledica razmer v Sovjetski Rusiji.

Jugoslavija med državami Srednje in Vzhodne Evrope zaradi znanega razkola s Stalinom in posledičnega oblikovanja drugačnega socialističnega sistema predstavlja določeno posebnost. Prispevek o Jugoslaviji se posveča predvsem vprašanju delavskih migrantov oz. tistih, ki jih je država označevala z izrazom »delavci na začasnem delu v tujini«, v javnosti pa so bili znani pod izrazom »gastarbeiterji«; večinoma

so odhajali na delo v ZRN. Sčasoma so tudi ti delavci, ki so od leta 1962 zaznamovali sprostitvev jugoslovanskih meja, izražali vse bolj skrajne politične zahteve. S praktično pomočjo v prvih letih življenja na tujem so te večinoma neuke delavce iz siromašnih pokrajin, kakršna je bila Hercegovina, v svoje delovanje pritegnile hrvaške ustaške organizacije. Kljub temu da se je med skrajnimi nasprotniki Jugoslavije v tujini znašla le manjšina delavcev, so ti tvorili bojevite skupine, ki so izvajale atentate na jugoslovanske državne predstavnike. Z osredotočanjem na gostujoče delavce in njihovo politizacijo avtorica prezre druge dimenzije jugoslovanskega izseljenstva (npr. značilno delitev na prijateljsko »staro emigracijo« in sovražno »novo emigracijo« političnih ubežnikov neposredno po vojni). Nekoliko površna je tudi pri obravnavi selitev po drugi svetovni vojni, kjer sicer opozarja, da italijanskega »eksodusa« sicer ne smemo razumeti kot etničnega čiščenja, hkrati pa kot razloge za optiranje navaja zgolj nasilje komunističnih oblastnikov in obračunavanje z domnevnimi fašističnimi sodelavci, ne da bi opomnila, da so bili odhodi rezultat prepletenosti mnogoterih dejavnikov, tako objektivnih kot subjektivnih.

Knjiga zgodovino migracij v vsaki od držav Srednje in Vzhodne Evrope podaja v zgoščeni obliki, zato niti ni mogoče pričakovati, da bi se avtorji posameznih prispevkov spuščali v poglobljeno pojasnjevanje migracijskih procesov. Ne glede na to pa knjiga da vedeti, da migracije niso obstranski, ampak ključni del zgodovine tega dela celine, ki jo je bolj kot priseljevanje zaznamovalo izseljevanje. Knjiga je dragocen doprinos k poznavanju preteklosti »druge Evrope«, z navedbo pomembnejšega arhivskega gradiva in literature na koncu razdelka o vsaki državi pa je tudi opora pri nadaljnjem raziskovanju. S seznanjanjem o izseljevanju v času komunistične zaprtosti, ki ga je vsaj ponekod zaznamoval tudi beg pred kremeljskimi tanki, nas opominja, da so države na to preteklost pri oblikovanju današnjih migracijskih politik očitno pozabile.

Miha Zobec